

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ

THEORETICAL BASIS FOR EDUCATION OF ENVIRONMENTAL AWARENESS AMONG PRIMARY SCHOOL CHILDREN BY MEANS OF LOCAL HISTORY MATERIAL

Проаналізувавши науково-методичну літературу, ми дослідили роль краєзнавчого матеріалу у вихованні в молодших школярів екологічної культури. Доведено, що екологічне виховання є складовою частиною всебічного і гармонійного розвитку особистості. Нині важливо домогтися, щоб почуття особистої відповідальності за все живе на Землі, турбота про збереження і планомірне використання стали рисою характеру кожної людини. Дослідники довели, що більшість дітей засвоюють ті чи інші переконання з дитинства, ще до того, як отримують можливість критично осмислити отриману інформацію. Проблема екологічного виховання є актуальною на сучасному етапі, оскільки проблема взаємовідносин людини і суспільства залишається гострою. Ряд дослідників прямо пов'язує її розв'язання з екологічним вихованням, відзначаючи, що вона і залишається такою доти, доки в кожній людині не буде вироблене свідоме почуття відповідальності за збереження природи.

Ключові слова: молодші школярі, початкова школа, навчально-виховний процес, краєзнавчий матеріал, метод, екологічне виховання.

Проанализировав научно-методическую литературу, мы исследовали роль краеведческого материала в воспитании экологической культуры младших школьников. Доказано, что экологическое воспитание является составляющей частью всестороннего и гармоничного развития личности. Сейчас важно добиться того, чтобы чувство личной ответственности за все живое на Земле, забота о сохранении и планомерное использование стали чертой характера каждого человека. Исследователи доказали, что большинство детей усваивают те или иные убеждения с дет-

ства, еще до того, как получают возможность критически осмыслить полученную информацию. Проблема экологического воспитания является актуальной на современном этапе, поскольку проблема взаимоотношений человека и общества остается острой. Ряд исследователей напрямую связывают ее решение с экологическим воспитанием, отмечая, что она остается такой до тех пор, пока в каждом человеке не выработается сознательное чувство ответственности за сохранение природы.

Ключевые слова: младшие школьники, начальная школа, учебно-воспитательный процесс, краеведческий материал, метод, экологическое воспитание.

Having analyzed the research and methodological literature, the role of local history material in raising environmental awareness among children was researched. It is proved that environmental education is an integral part of the comprehensive and harmonious development of an individual. Now, it is important to achieve that the feeling of personal responsibility for all flesh living on the Earth, care for conservation and systematic use have become a character feature of each person. Researchers have proven that most children assimilate any beliefs from childhood, since before they are able to comprehend received information critically. The issue of environmental education is a topical at the present stage as the problem of human relations and society remains an acute one. Number of researchers directly connects its solution with environmental education noted that it will remain the same until every person has a conscious sense of responsibility for the preservation of nature.

Key words: elementary school children, elementary school, teaching and educational process, local history material, method, environmental education.

УДК 373.31

Височан Л.М.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри фахових методик і технологій початкової освіти
ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет
імені Василя Стефаника»

Постановка проблеми. Проблема взаємин людини з природою не нова, вона мала місце завжди. Але сьогодні екологічна проблема взаємодії людини і природи та проблема впливу людського суспільства на навколишнє середовище стала дуже гострою і прийняла величні масштаби. Планету може врятувати лише правильно спрямована діяльність людей, основа якої є глибоке розуміння законів природи, врахування численних законів у природних співтовариствах, усвідомленні того, що людина – це всього лиш частина природи. Це означає, що еколого-моральна проблема сьогодні не тільки проблема збереження навколишнього середовища від забруднення та інших негативних впливів господарської діяльності людини на землі, вона виростає в проблему запобігання стихійного впливу людей на природу. Така взаємодія здійснюється при наявності у кожної людини достатнього

рівня еколого-моральної культури екологічної і моральної свідомості, формування яких позначається з дитинства і продовжується усе життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема екологічного виховання була предметом дослідження багатьох педагогів в усі часи. Класики західноєвропейської прогресивної педагогіки вважали природу важливим фактором виховання дітей. На думку видатного чеського вченого педагога Я.А. Коменського, людина – частина природи. І вона повинна розвиватися за законами природи. Видатний шведський педагог І.Г. Песталоцці вважав, що єдиний, справжній фундамент людського пізнання – сприймання природи. Увесь запас знань, яких набуває людина за допомогою відчуттів, є результатом уважного ставлення до природи. К. Д. Ушинський вважав неможливим здійснення початкового навчання дітей без природи.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема екологічного виховання є актуальною на сучасному етапі, оскільки проблема взаємовідносин людини, суспільства залишається гострою. Ряд дослідників прямо пов'язує її розв'язання з екологічним вихованням, відзначаючи, що вона і залишається такою доти, доки у кожної людини не буде вироблене свідоме почуття відповідальності за збереження природи. Таку відповідальність насамперед покликаний формувати вчитель у процесі екологічного навчання й виховання підростаючого покоління.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Аналіз літератури з проблеми екологічного виховання і педагогічний досвід переконує, що безсердечними марнотратами краси стають особи, в душах яких притуплене почуття добра, немає щирого прагнення стати у рівень кращих громадян суспільства, низька екологічна культура. Притуплення почуття людської гідності веде до того, що людина не бачить привабливості навколишнього світу, не береже «радість бачити і розуміти – прекрасний дар природи». У цих словах А. Ейнштейна закладено глибокий зміст, але їх, на нашу думку, не можна розуміти так, що дар бачити прекрасне людина бере ще в утробі матері. Дар бачити і розуміти природу виховується. І для того потрібна велика праця. Її значення й полягає в спонуканні до пізнання людини природи, бо й екологія – наука про взаємодію організмів із навколишнім середовищем. У першій половині XI ст. в період князювання Ярослава Мудрого, а потім Володимира Мономаха Київська Русь була однією з найосвіченіших держав світу. Заохочувала потяг до науки «Повчання дітям», написане Володимиром Мономахом 1117 року, яке можна вважати першим програмно-методичним збірником, в якому зроблено спробу обґрунтувати значення виховання і освіти, роль праці та природничої культури людини. Мономах дає багато корисних порад, повчань своїм нащадкам: «Куди б ви не тримали дорогу по своїм землям, не давайте отрокам причинити шкоду ні своїм, ні чужим, ні селом, ні посівам. Щоб не стали проклинати вас... Що вмієте хороше, того не забувайте, а чого не вмієте, тому вчіться... з радістю починайте новий день..., настроюйте себе на добрі справи...». «Повчання дітям» – це перший методичний лист нащадкам про цінність природи, вміння користуватися її багатствами, піклуватися про неї [9, с. 54].

Ректор Київсько-Могиллянської академії, а потім архімандрит Києво-Печерської лаври, філософ, психолог, природознавець і письменник Інокентій Гизеєв (Кисель) (1600–1683) у своїх працях висловлював побожне ставлення до природи і звернув увагу на необхідність освіти і виховання в лоні природи, зберігаючи її. У праці «Про філософію

природи» він дав розуміння відмінностей природи і мистецтва: «По-перше, мистецтво створює послідовно одну частину за одною, природа одночасно цілісність. Тоді як мистецтво створює стіни після фундаменту, природа створює одночасно всі частини людини, а потім за допомогою сили удосконалює їх і розвиває».

В наш час дуже важливим є завдання формування екологічної свідомості, ґрунтовних еколого-світоглядних переконань у кожного нашого сучасника. Тому, що екологічна ситуація, яка склалась у світі, є досить важливим питанням, котре всіх турбує. У зв'язку із цим проблема екологічного виховання досить активно розглядається філософами (Галієва А.М., Прусов Є.В., Линицький В.С., Курок М.Л., Платонов Г.В. та інші), а також спеціалістами з педагогіки (Глазачев С.Н., Захлебний А.Н., Зверев І. Д., Слосттєнін С. С.) [17, с. 56]. У пошуках шляхів екологічного виховання, знання і освіти в останній період вчені все більше звертаються до концепції «Виховання в природи», яке займає значне місце в історії, психології та педагогіці. Ще античні мислителі (Арістотель, Демокрит) вважали, що людина вчиться у природи і ремеслу, і мистецтву: у павука – ткацтву, у ластівки як будувати будинок, у співучих птахів співу і т. д. Дюкер, Альберті А.Б., Боумгартер А.Г., Вінкельман І.І., Гердль Л.Т. розглядали природу як джерело натхнення, пізнання і майстерності. В усі часи в педагогіці були представлені школи «натурального» виховання, виховання в ложі природи. Тут перш за все треба звернути увагу на психолого-педагогічні погляди Я.А. Коменського, Ж.Ж. Руссо, Г. Песталоцці, А. Дістервега та К.Д. Ушинського, виходячи з положення, що людина – частина природи і цілком підпорядковується її універсальним законам Я.А. Коменський (1592–1670) обґрунтував принцип «природовідповідності» побудови процесу навчання і виховання. Для забезпечення гармонійного виховання в навчальних закладах, точний порядок треба запозичити в природи. Пізніше принцип природовідповідності був розширений його послідовниками (головним чином А. Дістервергом) за рахунок включення в психолого-педагогічну доктрину вимог врахування особливостей «природи» враховуючи вікові та індивідуальні особливості людини [2, с. 6].

Великий педагог і психолог К.Д. Ушинський (1824–1870) значну увагу в процесі виховання приділяв «живим, сильним, виховуючи душу враженнями природи. Він говорив, що день, проведений дитиною серед природи, коли її голова наповнюється заспокійливим туманом, в теплій вологості якого розкривається молоде серце, щоб безтурботно і несвідомо вбирати у себе думки, що ллються потоком від природи, – такий день коштує багатьох життів, проведених у приміщенні [16, с. 115]. Т. Гекснї вважав, що прогулянка по сільській місце-

вості чи на березі моря подібна відвідуванню галереї, наповненої дивними творіннями мистецтва, з яких дев'ять із десяти повернуті до стіни. Надайте йому початку природної історії – і ви збагатитеся каталогом тих шедеврів, які гідні бути повернутими і відкритими погляду [17, с. 118]. Ідеї педагогів минулого про виховну цінність спілкування дитини з природою успішно розвивали й узагальнювали російський педагог Герд А.Я., геолог, основоположник московської наукової школи Павлов А.П. та багато інших педагогів-натуралістів. Вони створили ряд оригінальних посібників з методики природознавства, в яких організували навчання діяльністю школярів, передбачені з врахуванням взаємозв'язку наукових знань і почуттєвого сприйняття природних об'єктів і явищ [17, с. 119].

Наприклад, у 1907 р. була введена програма з природознавства, складена професором Лісового інституту Кайгородовим Д.Н. У ній він пропонував вивчити природу по «гуртожитках» (сад, поле, річка, лука, ліс). Згідно із цією програмою учні повинні були вивчити рослинний світ і неорганічне середовище в тісному взаємозв'язку по сезонах (у перше вводиться принцип сезонності), і лише на екскурсіях у природу, тому що природу треба вивчати живу, гарну, а не засушену в гербаріях і колекціях. Послідовник Кайгороди Д.Н., російський педагог-природознавець Половцев В.В. у роботі «Основи загальної методики природознавства» (1907) запропонував ввести «біологічний метод» вивчення природознавства. Суть його полягає в тому, що в процесі ознайомлення з явищами природи повинні розкриватися доступні учням даного віку зв'язки та відношення, що існують у природі і які можна безпосередньо спостерігати. Половцев В.В. стверджував, що спосіб життя повинен вивчатися в тісному зв'язку із середовищем існування. Під час вивчення природи не можна обмежуватись простим описом предмета, необхідно розкривати зв'язки і відношення між предметами [17, с. 119].

Впровадження в школі «біологічного методу» можна вважати зародженням екологічної освіти і виховання учнівської молоді. У школі природоохоронна освіта розвивається двома напрямками: один із них пов'язаний із вивченням питань охорони природи на уроках, екскурсіях, інший – у позакласній і позашкільній діяльності. У 1924 р. Наркомпрос поставив завдання: вивчити природу краю і прищеплювати навички по охороні природи краю. Для досягнення поставленого завдання рекомендується використовувати дослідницький метод. У 30-ті роки розпочалася індустріалізація країни. Саме в цей період в учнів виховувалося споживацьке ставлення до природи. З 1945 по 1962 рр. під час уроків користувалися методом пояснювального читання: діти просто відпрацьовували техніку читання, читаючи статті про

природу та її охорону. Такий підхід призвів до того, що декілька поколінь було виховано в душі споживчого відношення до природи. Велику спадщину в галузі виховання молодших школярів навколишнього середовища залишив нам видатний український педагог Сухомлинський В.О. Він надав особливого значення впливу природи на формування і розвиток особистості дитини. «Людина була і завжди залишається дитиною природи, і те, що різнить її з природою, повинно використовуватися для її прилучення до багатства духовної культури, – говорив Сухомлинський В.О. – Світ, що оточує дитину, – це, насамперед, світ природи з безмежним багатством явищ, із невичерпною красою. Я бачу виховний зміст у тому, щоб дитина бачила, розуміла, відчувала, переживала, осягала як велику таємницю, прилучення до життя в природі...» [48]. У книзі «Серце віддаю дітям» Сухомлинський В.О. дає вчителям пораду: «Йдіть у поле, у парк, пийте з джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками, кмітливими, допитливими людьми і поетами» [13]. В.О. Сухомлинський у своїй «школі під голубим небом» особливу увагу звертав на те, щоб усі уроки дитинства – оточуючий світ, природа постійно надихала свідомість дітей яскравими образами, картинами, сприйманням та уявленням, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку споруду, архітектура якої показана ще більш тонкою спорудою – природою. Школа «під голубим небом» не лише збагачувала дітей природничо-науковими знаннями, а й залучала їх до багатства духовної культури, стимулювала їх духовний розвиток [15, с. 39–56]. Тому екологічна проблема надзвичайно актуальна та популярна серед широких верств населення. Звичайно, зміст екологічного виховання і екологічних знань досить різносторонній і не може бути розглянутий у межах одного або кількох предметів. Тому такі знання і саме виховання треба розглянути в міжпредметному плані (літературне читання, математика, образотворче мистецтво, природознавства та інші), що заслуговує на посилену увагу. Поряд із цим педагоги недостатню увагу звертають на психолого-педагогічну цінність закріплення почуттів дитини засобами природознавства. А ще вкрай необхідне у вихованні екологічної культури і засвоєння знань школярами. На це вказували ще великі педагоги минулого: Ж. Ж. Руссо, Г. Песталоцці, В.О. Сухомлинський та інші [4, с. 127]. Недостатньо і не досить уміло розвивають педагоги активність дітей, яка є основою знань екологічного виховання і культуру особистості. Ця проблема вивчається багатьма дослідниками-психологами (І.С. Костюк, О.В. Киричук, С.Л. Рубінштейн, І.С. Литтес, Л.В. Маркова та інші). Така активність розглядається як психологічне новоутворення якостей особистості. Інтегрована частина мотиваційної сфери,

яка є рушійною силою розвитку цієї сфери завдяки своєму функціонуванню (Д.Й. Фельдштейн). Звичайно, екологічні знання, виховання вже самі собою мають величезний виховний потенціал. Вони змушують учнів замислитися, надихають до переоцінки традиційних світоглядних та психічних установок відносно багатьох аспектів життєдіяльності особистості. Вихована в повазі до екологічних вимог дитина має очевидну перевагу хоча б в тому, що екологічна грамотність, культура, як і екологічно доцільна діяльність та поведінка людини не можуть спиратись на підвалини найширшого гуманітарного знання. Проте слід відзначити, що просте накопичення певної суми екологічних знань не приводить до екологічної грамотності поведінки дітей в тій чи іншій сфері діяльності. Таким чином, ми з'ясували, що проблема екологічного виховання не є новою в історії людства. Ця проблема турбує людство вже протягом багатьох віків. Вирішити її намагаються педагоги і мислителі різних поколінь. Сьогодні питання екологічного виховання розглядається багатьма педагогами. Академік Зверєв І.Д. пише: «Гострота сучасних проблем взаємодії суспільства і природи поставила ряд нових задач перед школою і педагогікою, що покликані підготувати молоде покоління, спроможне перебороти наслідки негативних впливів людини на природу, бережно ставитись до неї. Цілком очевидно, що справу не можна обмежити «просвітництвом» школярів в області охорони природи. Весь комплекс екологічних проблем сучасності вимагає нового філософського осмислення, корінного перегляду ряду соціально-економічних питань, нових наукових пошуків і більш повного і послідовного відображення багатоаспектності екології в школі» [7, с. 30]. Серед сучасних педагогів, що займаються питанням екологічного виховання, є Плешаков А.А. Він не тільки розробив теорію екологічного виховання, але й пропонує конкретні методи роботи. Плешаков А.А. вважає: «Посилення екологічного спрямування курсу природознавства – це найбільший назрілий і реальний на сьогодні крок у напрямку екологізації початкової школи, а також організації роботи групи продовженого дня та позакласної роботи» [17, с. 126].

У наші дні питання екологічного виховання набули нової актуальності і вирішувати їх – завдання школи. Особливе значення набуває відповідальне відношення людини до природи, збереження здоров'я людей, забезпечення їх екологічно чистими продуктами харчування, енергією, охорона природного середовища від забруднення і руйнування, збереження генетичної різноманітності біосфери стали глобальними проблемами, які потребують негайного вирішення. Природа Землі не може самостійно нейтралізувати негативні наслідки людської діяльності. Вчені констатують порушення механізму стихійного від-

творення екологічних умов життя на нашій планеті. Забезпечення охорони природи і раціонального використання її ресурсів передбачає перебудову свідомості, руйнування старих, застійних понять і уявлень виховання екологічної відповідальності. Виростає роль школи у формуванні відповідальності молоді за історичну долю країни і всебічний прогрес українського суспільства. Кожний громадянин зобов'язаний берегти природу і охороняти її багатства. Так записано в Основному Законі нашої держави – Конституції України [6]. Таку відповідальність насамперед покликаний формувати вчитель у процесі екологічного навчання і виховання підростаючого покоління. Для реалізації цих завдань педагогам необхідно оволодіти основними поняттями науки, усвідомити мету екологічного виховання, опанувати прийомами і методами освіти в галузі екології, знати джерела відповідної інформації. Екологічну освіту треба здійснювати безперервно протягом усіх років перебування дітей у дошкільних закладах, школі продовжувати її в позашкільний період. Для успішного формування екологічної свідомості учнів потрібна значна робота в початкових класах. Адже тут виховуються основні риси характеру особистості, і спілкування з природою відіграє першорядне значення. Враження дитинства закарбовується в пам'яті назавжди [5, с. 12].

Отже, використати екологічний потенціал кожного навчального предмета – обов'язок класовода. Особливо ж це стосується освітньої галузі «Природознавство», при вивченні якої слід закласти наукову основу природоохоронної діяльності дітей при вивченні якого вони дістають цілісне уявлення про природне і соціальне середовище, навички поведінки в колективі і природі. Тільки озброївши учнів науковими знаннями про об'єкти і явища природи, ми закладаємо основу для їх екологічного виховання. Адже захищати і любити можна те, що добре знаєш [12, с. 170].

Діти вивчаючи рослин, тварин ознайомлюються з видами, які потребують охорони (особливо місцевими), умовами їх існування, причинами скорочення чисельності. Дізнаються про Червону книгу і самі складають Червону книгу рідного краю. Вчителю слід формувати в учнів початкової школи поняття про природоохоронні території України, рідного краю, зосередити увагу на найбільших заповідниках, заказниках, парках, природоохоронних об'єктах рідної місцевості, ознайомити їх з історією, розташуванням, особливостями, об'єктами, що в них охороняються. Молодші школярі повинні усвідомлювати, навіщо необхідно охороняти природу і до яких наслідків може призвести нераціональна, бездушна діяльність людини. Початкове навчання, що має на меті формування нового типу екологічно-краєзнавчого матеріалу свідомості, повинно закласти передумови глибокого розу-

міння школярами законів розвитку біосфери, усвідомлення життя як найвищої цінності, розвитку здатності до екологічно виправданої діяльності, заснованої на принципі розумного самообмеження. У молодших школярів ставлення до навколишньої діяльності формується у сфері почуттів. У процесі чуттєвого сприймання об'єктів природи відбувається «переживання» знань, їх усвідомлення. Дитина схильна любити, захищати, пізнавати, насамперед, те, що їй подобається, те, що вона сприймає як красиве. Розвиток естетичних почуттів, розуміння краси природи, її унікальності та неповторності активізує мислення, образну пам'ять, спостережливість та творчу уяву дитини. Естетичні почуття породжують емоційний відгук, співчуття до природних об'єктів, сприяють формуванню гуманного ставлення до світу природи, до самого себе та інших людей. Психологами виділено умови актуалізації механізмів розвитку екологічної свідомості. До них належать: 1) атрактивність (привабливість) природних об'єктів, їх позитивне сприйняття; 2) індивідуалізованість – взаємодія з конкретним, персоніфікованим природним об'єктом («мій котик»); 3) можливість встановлення паралелізму з людиною («подібний до мене, до людей») [8, с. 17]. Так, наприклад, позитивний емоційний відгук зумовлюють природні об'єкти, що мають привабливий зовнішній вигляд за формою, розміром, пропорціями, забарвленням; приємні на дотик, смак тощо. Почуття симпатії спочатку виникає переважно стосовно конкретної тварини, рослини (песика, котика, ялинки) і вже потім нації основі формується почуття любові до тварин, рослин, природи взагалі. Керівна роль у корегуванні ставлення учня до природи, до себе як частини цієї природи, звісно, належить учителеві та батькам, отже, пропонуємо до уваги методичні поради щодо організації психолого-педагогічних впливів. Вчений В.А. Ясвін із метою розвитку гуманного ставлення до природи радить застосувати методи екологічної ідентифікації (постановка себе на місце того чи іншого природничого об'єкта); екологічної емпатії (співчуття, осягнення стану природного об'єкта); екологічної рефлексії (самоаналіз людиною своїх вчинків щодо природи, їх екологічної доцільності). Ці психологічні механізми можуть бути задіяні за допомогою запитань. Наприклад, якщо дитина забула вчасно погодувати акваріумних рибок, поміркуйте разом із нею: «Який у них зараз настрій?», «Що вони відчувають?», «Що вони могли про тебе подумати?» тощо. З метою подолання антропоцентричних установок щодо природничих об'єктів, набуття навичок творчої взаємодії з ними, розвитку перцептивних можливостей учнів доцільно застосувати ігрові завдання, що сприяють усвідомленню єдності зі світом природи, підсилюють інтерес до неї, руйнують світоглядне протиставлення людини іншим

живим істотам [10, с. 28]. Оволодіння екологічними знаннями – важливий ланцюг у процесі навчання і виховання дітей. В. Сухомлинський наголошував, що процес пізнання навколишньої діяльності є незмінним емоційним стимулом думки. Для дитини дошкільного й молодшого шкільного віку цей стимул відіграє винятково важливу роль. Провідну роль в екологічному вихованні і навчанні школярів відіграє освітня галузь «Природознавство». Її завдання – прищепити правильні погляди на взаємозв'язок між людиною та природою, навчити бачити результати свого впливу на навколишнє середовище. На кожному уроці необхідно здійснювати екологічне виховання школярів, тобто розкривати взаємозалежності і взаємозв'язки всіх живих організмів для навколишнього середовища [11, с. 70]. Екологічне навчання і виховання молодших школярів на уроках курсу природничого циклу здійснюється за допомогою таких методів:

Пояснювально-ілюстративні: бесіда, пояснення, розповідь. У рамках пояснювально-ілюстративного методу на уроках повідомляється учням інформацію про навколишнє середовище за допомогою усного слова (бесіда, розповідь, пояснення). Наприклад, проводячи урок-екскурсію в 2 класі з освітньої галузі «Природознавство» на тему: «Осінні зміни в природі» (місце проведення – парк, гай), слід провести коротку бесіду з учнями:

- Яка зараз пора року?
- Яка сьогодні погода?
- Яке небо?
- Сильніше, ніж декілька днів гріє сонечко чи слабше?
- Яка зараз температура? (виміряти температуру повітря за допомогою термометра).
- Ми зараз зайдемо в парк (гай) і будемо спостерігати, які зміни відбулися в природі порівняно з літом. Пам'ятаєте, діти: під час екскурсії не ламати гілок, не рвати букетів, не руйнувати мурашники, не ловити метеликів...

На цьому ж уроці серед природи бажано розповісти про листяні і хвойні рослини.

- Порівняйте листочок берези і дуба з хвоїнками ялинки. Хвоїнки теж своєрідні листочки. Дерева і кущі з листками, схожими на листя берези і дуба, називають листяними. Дерева і кущі з хвоїнками називають хвойними.

- Чому сосна та ялина залишаються зеленими взимку і не скидають листя? – запитати в учнів. Пояснення вчителя: Голчаті листки сосни і ялини мають малу поверхню, голки в них міцні, шкірясті, вкриті восковим нальотом і тому слабо випаровують воду. Вони успішно переносять зимову посуху, дуже холодостійкі. Хвоя теж опадає, але хвоїнки міняються поступово, протягом року... При цьому діти слухають, дивляться, читають, спостерігають, співвідносять нову інформацію про природні об'єкти з раніше засвоєною і запам'ятовують;

- **репродуктивні:** завдання екологічного змісту. Спостереження за сезонними змінами в природі. Опорні схеми. Варіативні завдання. Ці методи використовують для формування в учнів навичок і вмінь, для відтворення здобутих раніше знань. Наприклад, вчитель називає народні прикмети, пори року, учні пригадують подібні, раніше вивчені;

- **проблемного випадку:** пояснення, спостереження, бесіда. У рамках методу проблемного викладу вчитель може ставити перед учнями проблему, час її вирішувати, але при цьому показувати шлях вирішення в його суперечностях, розкриваючи хід думки. Цей метод дає можливість показати учням зразки наукового знання природи, наукового вирішення проблем взаємозв'язку між неживою і живою природою, а учням – стежити за ходом думки, логікою доказу і засвоїти знання про цілісність природи. Безпосереднім результатом проблемного викладу буде засвоєння способу і логіки вирішення даної проблеми або даного типу проблеми, але ще без уміння застосувати їх самостійно. Наприклад, за допомогою цього методу можна пояснити учням другого класу на уроці «Жива і нежива природа», суть таких народних прикмет: «Ластівки летять низько – перед дощем», «Риби вискакують з води і ловлять комах – на дощ». Вчитель ставить перед учнями проблему: чому комахи перед дощем спускаються нижче до землі, а риби вискакують із води? Проблемний виклад будується на науковому матеріалі: перед дощем значно підвищується вологість повітря, крила комах звожуються, стають важчими. І вони спускаються нижче до землі. Комахами живляться птахи і риби. Тому перед дощем птахи літають низько над землею, а риби вискакують із води, щоб зловити комах. Таким чином учні переконуються в цілісності природи;

- **частково-пошукові:** загадки, ребуси, кросворди, вікторини, цікаві вправи, фенологічні оповідання, опорні схеми, бесіда. У рамках частково-пошукового, або евристичного методу слід спрямувати діяльність школярів на самостійне виховання окремих кроків до пошуку знань про природні об'єкти. Наприклад, за допомогою цього методу у третьому класі на уроці «Підсумки спостережень за неживою і живою природою та працею (весняний сезон) можна розібрати з учнями прислів'я: «Квітень – з водою, травень – з травою». Передусім звертатись до спостережень самих учнів, до вже набутих знань, життєвого досвіду. Діти мають висловлювати свої судження: якщо ж, у квітні багато води, то у травні виростуть розкішні трави. Усі відповіді учнів узагальнюються і робимо висновок про взаємозв'язок у природі про залежність росту розвитку рослин від атмосферних опадів. Як узагальнення знань про певні предмети чи явища в природі можна використовувати

вікторини «Чи знаєте ви квіти?», «Ліс – наше багатство», «Зимуючі птахи», «Вода – найцінніший дар природи», «Охорона природних зон» і т. д.

Перевірку засвоєння екологічних знань учнями можна провести методом тестування. Наприклад, питання для тестів:

1. Що може забруднити навколишнє природне середовище? (дощ, дерево, дим, сонце, риба, людина, фабрика) – підкресліть.

2. Забруднення повітря може привести до ... (захворювання легень, зміцнення здоров'я...) – допишіть.

3. Підкресліть спосіб пересування, який не забруднює навколишнє середовище (автомобілем, автобусом, велосипедом).

4. Скільки часу потрібно одній алюмінієвій пляшечці, щоб розпастися (один рік, 10 років, 100 років).

5. Викресліть із наведеного те, чого не повинно бути у воді (водяні рослини, папір, серветки, риби і т. д.);

- **дослідницькі:** спостереження за сезонними змінами у природі: перерахування народних прикмет шляхом спостережень. Проблемні завдання. Молодшим школярам подобається проводити цікаві досліди, головне, щоб вони були прості у виконанні. Наприклад: Дослід 1. Горить свічка, над нею – блюдце, і від полум'я на цьому блюдці з'являється сажа. Дослід 2. Підпалюємо сірники, гасимо, даємо нюхати учням. Це двоокис сірки, що забруднює повітря. Після виконання цих двох дослідів слід провести бесіду про те, які наслідки лише маленького вогника, а що вже тоді говорити про великі підприємства?! Застосовуючи дослідницький метод, необхідно врахувати його основну мету – навчити учнів самостійно пізнавати природу. Можна запропонувати учням такі завдання, які забезпечують творче застосування учнями основних знань про природу: оволодіння рисами творчої діяльності, поступове зростання складності природознавчих проблем [18, с. 57].

Цілоком природно, що в навчальному процесі дослідницькі завдання потребують тривалого часу. Тому цей метод використовується переважно в позакласній роботі. Важливо підкреслити, що протягом року методи екологічного виховання засобами краєзнавства необхідно змінювати, чергувати залежно від змісту, мети вивчення тем, рівня підготовки учнів. Під час реалізації завдань екологічного виховання необхідний комплекс таких методичних засобів і прийомів, щоб вивчення природи, будь-яке спілкування з нею залишило в пам'яті дітей глибокий слід, обов'язково впливало на почуття і свідомість. Саме такий вплив справляють народні традиції шанобливого ставлення до природи, тому їх слід розглянути як важливу умову ефективного формування екологічної культури в учнів молодших класів. Прилучаючись до скарбів

національної культури учні переймаються особливим ставленням до природи, яке ми визначаємо як шанобливе. Шанобливе ставлення передбачає повагу до законів природи, до всіх форм життя, усвідомлення людства як частини, а не повелителя оточуючого світу. Саме такий зміст вкладається й у поняття екологічної культури особистості. Оскільки провідними предметами в екологічному вихованні молодших школярів є освітня галузь «Природознавство», то саме під час вивчення цього курсу бажано якомога ширше використовувати елементи народних традицій ставлення до природи. Народні традиції ставлення до природи – це досвід, звичай пов'язаний із природою, а також норми поведінки в природі, які склалися історично і передалися від покоління через народні прикмети, фольклор, елементи обрядовості свята, ігри. Уже в 1-му класі, де учні знайомляться з порами року, їх характерними ознаками, можна показати, що навіть під назвами місяців і пір року підбиті живі спостереження народу за проростанням трави, розпукуванням квітів, листків на деревах, за періодами землеробської праці, за змінами в природі. Наприклад, грудень – від грудок замерзлої землі зі снігом, січень – січе зиму на половину, березень – від білої берези, яка і цей час «плаче» солодким соком, травень – земля вкривається молодою травою і т. д. У 2-му класі, коли вивчається жива і нежива природа, учням показуємо нерозривний зв'язок. Взаємозалежність неживої природи і представників флори і фауни. У цьому нам допомагають народні прикмети, але тут необхідно детально прояснити суть. Прислів'я та приказки мають звичний вплив на формування у дітей поглядів на природу, регулюють їх поведінку у природному середовищі, допомагають визначити своє місце у ньому. У роботі з молодшими школярами велика увага приділяється прислів'ям і приказкам, у яких йдеться про спостереження за природою, про пори року. Наприклад: «Як лютий не лютий, а на весну брів не хмур», «Сухий березень, теплий квітень, мокрий май – буде добрий урожай». Де багато пташок, там нема комашок». Ряд прислів'їв і приказок показують, що природа є найважливішою цінністю у житті людини. Тому вчителю потрібно звернути увагу на такі прислів'я: «Земля – наша мати – всіх годує», «Хліб – батько, мати – вода», «Будь здорова як риба, гожа – як рожа, весела – як весна, робоча як бджола, а багата – як земля». Використовувати на уроках приказки і прислів'я, в яких йдеться про необхідність дбайливого ставлення до «природи – не матимеш пригоди», «До землі з ласкою – будеш з паскою», «Від природи бери те, що вона дає, та й за те дякуй» і т. д. Ряд прислів'їв і приказок прямо вказують на необхідність раціонального природокористування. Пояснити такі приказки і прислів'я: «Зрубав одне дерево – посади трое», «Посієш вчасно – збереш

рясно», «Посадив дерево – себе прославив, посадив сад – рід прославив». Ще одним ефективним засобом екологічного навчання і виховання учнів молодших класів є народні казки. Виховну силу народних казок високо оцінюють К.Д. Ушинський. Він писав, що казки – це перші і прекрасні пориви народної педагогіки і що ніхто не в змозі змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу [52, с. 205].

Казка захоплює молодших школярів яскравими дидактичними діями героїв, викликає у них позитивні емоції, закріплює світло, радісне сприймання природи. Народні казки виникли в результаті тривалих спостережень за життям і поведінкою різноманітних представників фауни. Багато з них прямо повчають дітей бережливого ставлення до живих істот. Для прикладу на уроці позакласного читання використовується казка «Справедливий вуж», яка починається словами «Вужа ніколи не треба займати й досаджати йому: не займай його, той він тобі нічого ...» [38, с. 45]. Досить повчальні народні казки в яких зображено протилежний тип ставлення людини для природи: уявне та лагідне ставлення до живої і неживої природи заради своїх корисливих інтересів. Наприклад: «Про дідову та бабину дочку», «Про бідного парубка й царівну», «Чудо-груша» і т. д. Використовуючи ці казки, показуємо учням, як герої, що дбайливо й бережливо ставляться до живих істот і до неживої природи, винагороджується щастям, добробутом, повагою до людей. І навпаки, коли герой ставить на перший план свої корисливі інтереси, не звертає уваги на потреби природи, його спіткають невдачі, розорення, зневага громадян і навіть смерть. Звичайно, народні казки використовують у 1-2 класах. У 4 класі включено до навчального матеріалу інший вид прозових жанрів фольклору – легенди, в яких поряд із реальними компонентами з виховною метою використовувалася домисел і вигадка, з непомітною установою на їх достовірність. Зокрема, слід спиратися на легенди, які пояснюють виникнення місцевих рослин. Наприклад: легенда про звіробій, про бульбу, про деревій та ін. У процесі екологічного навчання і виховання молодших школярів доцільно використовувати народні загадки. Адже в дітей молодшого віку загадки викликають великий інтерес. Дітей захоплює сам процес їх загадування і відгадування. Загадка для дітей є досить цінний пізнавальний матеріал про природу, про взаємозв'язки в ній, про походження різних предметів і явищ, про їх найважливіші властивості. І цим самим вони захоплюють дитячу допитливість. Гра не просто забава, а водночас її весела школа життя. В іграх закладена мудрість народна, вони не менше розвивають фантазію, а й вчать справедливості, чесності, бережливого

ставлення до всього живого, знайомлять нас із давніми народними звичаями, уявленнями про світ. Ігри не тільки вчать дітей бути не байдужими до природи, розвивають у ній емоційний світ, а й формують екологічну поведінку і екологічну етику. Наприклад, у грі «Віночок» самі квіти розмовляють з дітьми, розповідають про себе. В іграх розкривається краса природи. У них рослини, тварини, річки гарно розмовляють, здійснюють гарні та погані звички, які виникають у граків співчуття, гнів, ніжність, радість. Надзвичайно, важливу роль ігор полягає в закріпленні природоохоронних уявлень, пробудженні в дітей бажання чинити добро і не порушувати відомі їм правила у природі, у формуванні позитивних рис особистості, які виявляються у ставленні до природи, як об'єкта постійної уваги й турботи. Важливу роль у формуванні екологічної культури відіграють дидактичні ігри, які використовують з перших днів навчання дитини у школі на уроках навчання грамоти. Дидактичні ігри екологічного змісту на уроках навчання грамоти сприяють розвитку творчих здібностей у дитини і допомагають засвоїти звуки й букви українського алфавіту. Пожвавлення уроку математики сприяють задачі, сюжетами в яких є різні види праці – у полі, в саду, в лісі. Саме такі задачі сприяють екологічному вихованню школярів. Навчити дітей грамотно сприймати природу, зберігати її багатства допомагають і уроки малювання. Неабиякого значення мають уроки милування природою. Вони відбуваються і в класі і на лоні природи, які поєднують у собі музику та образотворче мистецтво, трудове навчання та рідну мову, ознайомлення з навколишнім світом та читання. Такі уроки сприяють розвитку у дітей образотворчого мистецтва, уяви, уваги, почуттів, мовлення і, звичайно, творчих здібностей. Під час екскурсії в природу діти ознайомлюються з рослинами-деревинами, кущами, місцевими травами, милуються неповторною красою, вдихаючи цілющий аромат рослин, слухаючи спів птахів, набираючись здоров'я, енергії, добрих почуттів. Побувавши в лісі, діти мають можливість милуватися одним із найкращих куточків України. Чисте повітря, дивовижна краса – все це в дітей викликає позитивні емоції, а отже, зміцнює здоров'я і продовжує життя.

Висновки із цього дослідження і подальші перспективи в цьому напрямку.

Аналіз літератури з проблеми екологічного виховання і педагогічний досвід переконує, що безсердечними марнотратами краси стають особи, в душах яких притуплене почуття добра, немає щирого прагнення стати в рівень кращих громадян суспільства, низька екологічна культура. Ознайомившись із працями видатних педагогів і мислителів ми побачили, що проблема виховання еколо-

гічної культури молодших школярів не є новою в історії людства. Ця проблема турбує людей протягом багатьох віків і вирішити намагалися педагоги і мислителі різних поколінь. У молодшому шкільному віці відбуваються суттєві зміни характеру відношення до природи, коли дитина чітко починає виділяти своє «Я» від навколишнього світу, суб'єктивне від об'єктивного. Таким чином, формування абстрактних понять в учнів молодших класів обов'язково повинно ґрунтуватися на міцних конкретних уявленнях учнів, про об'єкти своєї місцевості, оскільки саме ці об'єкти найкраще відомі учням і на їх основі легше формувати узагальнення. Крім того, формування екологічної культури молодших школярів повинно відбуватися на основі конкретно образних і чуттєвих уявлень. У систему екологічного навчання і виховання відповідальна роль належить початковій школі, яка є однією з перших ланок ставлення людини, де закладаються основи екологічної культури. Початкова екологічна освіта забезпечує свідоме сприйняття навколишнього середовища і включає спрощений аналіз взаємодії в ньому.

Використання краєзнавчого матеріалу стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє міцному і осмисленому засвоєнню знань, формування інтересів до вивчення свого краю, пробуджує і розвиває у молодших школярів почуття національної свідомості. Вивчаючи досвід роботи вчителів (Горін М.Г., Качалуби С.В., Шевчук Н.О.), ми побачили, що свою роботу вони розпочинають з вивчення найближчого дітям оточення, а також вже з перших уроків привчають дітей до спостережень за природою. Велику увагу приділяють охороні природи, вихованню любові до рідного краю. Виховують любов до природи, як і на уроках, так і в позаурочний час – проводять бесіди, вікторини, читають оповідання, казки, приказки, прислів'я, загадки. Для формування екологічного світогляду використовують міжпредметні зв'язки. Велику увагу приділяють екскурсіям в природу, дослідницькій роботі, спостереженням. Екологічне виховання спрямовують на вироблення навичок правильної поведінки дітей у природі. Для активізації спостережень проводять різні дидактичні ігри. З метою виявлення екологічних знань засобами краєзнавчого матеріалу нами було проведено анкетування серед учнів 1-4 класів Лисківської ЗОШ І-ІІІ ст. Більша частина учнів (96,6% першого класу, 98,8% другого класу, 82,7% третього класу і 98,1% четвертого класу) дали правильну відповідь. Тобто учні в цілому достатньо ознайомлені з природою рідного краю, хоча спостерігається деяка відмінність у кількості повних відповідей. У першому класі – 85,5%, у другому – 88,7%, у третьому – 58,7% і в четвертому 50,7%, що, на нашу думку, залежить від педагогічної діяльності вчителя. Підсумовуючи результати анкетування серед учнів, ми побачили, що в

школі добре налагоджене краєзнавчо-екологічне виховання і навчання учнів. Діти показали хороші результати знань, хоча деяким питанням ще треба приділити увагу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Біда О.А. Методика викладання (теоретичні основи). Навчально-методичний посібник для студентів педагогічних факультетів ВНЗ та класоводів. Умань: РВЦ «Софія», 2006. Вид. 2. 170 с.
2. Біда О.А. Супутник природознавства: Навч. посібник для 3 кл. чотирирічної і 2 кл. трирічної поч. шк. К.: Знання, 1998. 249 с.
3. Височан Л. Дидактичні основи ефективного використання краєзнавчого матеріалу на уроках природознавства в початкових класах гірської школи українських Карпат (1958–1991). Гірська школа українських Карпат. 2007. № 2-3. С. 146.
4. Дерев'яно. Екологічне виховання учнів. Початкова школа. 1988. № 10. С. 12.
5. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
6. Зверев І.Д., Суровина І.Т. Отношение школьников к природе. М.: Педагогика, 1988. С. 30–38.
7. Ковальчук І., Ковальчук П. Виховання екологічної свідомості. Рідна школа. 1999. № 10. С. 17.
8. Мономах В. Навчання дітям // Федорова М. Хрестоматія по давньоруській літературі. М.: Вища школа, 1985. С. 54–60.
9. Паламар О. Ставлення до природи як чинник розвитку пізнавальних мотивів учіння. Початкова школа. 2002. № 6. С. 28.
10. Програми навчальні для початкової школи (1-4 класи). URL: <http://osvita.ua/schol/hrogram/8793/>.
11. Наказ МОН України від 20.08. 2008 № 755 Про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. Початкова школа. 2008. № 10. С. 20–64. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-2 класи. К.: «Початкова школа», 2001. 296 с.
12. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. К.: Генеза, 2002. 368 с.
13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. К., 1977. Т. 5. С. 429.
14. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. К.: Радянська школа, 1969. 247 с.
15. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. К.: Рад. школа, 1949. 417 с.
16. Фіцула М.М. Педагогіка. К.: видавничий центр «Академія», 2002. 527 с.
17. Фіцула М.М. Процес навчання його структура, методологія. Педагогіка. К., 1977. 106 с.
18. Шухова Є.В. Астаніна О.М. Використання краєзнавчого матеріалу у навчанні природознавства. Початкова школа. 1983. № 5. С. 4.